

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСМАНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО УКРАЇНУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: 60-і роки ХХ – початок ХХІ ст.

У статті розглянуто результати пошуково-дослідницької роботи американських і французьких сходознавців у турецьких архівах з виявлення, опрацювання і публікації документальних матеріалів з історії України Нового часу; відзначено особистий внесок тюркологів у вивчення османських документальних джерел про Україну; визначено роль періодичного міжнародного журналу "Гарвардські українознавчі студії" при Українському науковому інституті Гарвардського університету у виданні джерел та наукових досліджень з минулого України.

Ключові слова: османські архіви, Кримський ханат, турки, татари, турецькі документи, хроніки, археографічні видання, наукові праці.

Тимів Іван Николаевич, заведующий Этнографического музея Калушини

Исследование османских исторических источников об Украине в зарубежных странах: 60-е годы ХХ – начало ХХІ века

В статье рассмотрены результаты поисково-исследовательской работы американских и французских востоковедов в турецких архивах по выявлению, изучению и публикации документальных материалов по истории Украины Нового времени; отмечено личный вклад тюркологов в изучение османских документальных источников об Украине; определено роль периодического международного журнала "Гарвардские украиноведческие студии" при Украинском научном институте Гарвардского университета в издании источников и научных трудов о прошлом Украины.

Ключевые слова: османские архивы, Крымский ханат, турки, татары, турецкие документы, хроники, археографические издания, научные труды.

Tymiv Ivan, head of Kaluschyna Ethnographic Museum

The Investigation of the Ottoman Historical Sources about Ukraine in Foreign Countries: the 60s years of the XX-th century – the beginning of the

In the article the brief review of the documentary collections and scientific works are presented. They are written by the historians who were the representatives of the Ukrainian diaspora and foreign authors that investigated the Ukrainian history of the XV-XVII centuries based in the Ottoman, Tatar and other sources. The subject of their scientific researches and the results are also mentioned.

There is also presented an active studying of the Ottoman historical sources in the countries of West Europe especially in France, the USA and Canada where the department of the university and also the Turkic centre of the Ottoman documentary studying were formed. The improvement of the investigation was connected with the historians' access to the Turkish archives files.

The scientific works of the east ethnographer who studied and published the documents of the Ottoman and Tartar archives are presented. Especially the scientists of the Ukrainian origin such as Omelyan Pritsak, Viktor Ostapchuk, Lyubomyr Hayda. The attention is paid to the foreign scientists' creative work. They are the Polish historian and archeographer Dariyusha Kolodzyeychuk, French investigators Shantal Lemersye Kelkezhe, Oleksandr Beninhsen, Mihe Berindey, American – Alan Fisher and others.

The scientific activity of the French National scientific researches centers shown due to the programme "The Analyses and Publication of the Ottoman archives documents" under Oleksandr Beninhsen direction. The group of the researches under his direction published two important volumes of the documents from the Istanbul museum archive of Topkapy palace. One of these volumes includes the documents about the Crimean Khanat of the XV-XVIII centuries.

The article also shows the research activity of the Ukrainian Scientific Institute of Harvard University (USA) under Omelyan Pritsak direction's.

The attention is drawn to his scientific and publishing activity connected with the publication of the magazine "Harvard Ukrainian Studies". It paid attention to the realization of the publishing project "Studied in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries".

In this article the scientists' works of preparation and publishing of the Ottoman register that concern with Podillya is considered, especially its rewritten register of 1681 and also Turkish documents from the history of the Crimean Khante that are in the archives of the museum of Topkapy Palace.

The article shows the works of the Crimean tartar researchers. They are professor of the University in Toronto Viktor Ostapchuk and professor of the University in Michigan – Alan Fisher. Their archeographical publications list is also given.

As a conclusion it is mentioned that the foreign scientists' research activity in the Ottoman archives and the publication of the discovered sources show a great amount of documents that concern the past of Ukraine. The actual material from these sources is interesting in its novelty and ability to supplement and refute the firmly established statements which concern the military cossacks' activity against turks and tartars. Due to the foreign East ethnographers' activity the hundreds of the Turkish are drawn in the scientific list of the documents of the Ottoman epoch. These documents promote the widening of the investigation from the Ukrainian history of the XVI-XVII centuries.

Keywords: Ottoman archives, the Crimean Khanate, Turks, Tatars, the Turkish documents, chronicles, archeografic editions, scientific works.

У післявоєнний період у країнах Західної Європи, зокрема Франції, а також в США і Канаді розпочалося активне вивчення османських історичних джерел. Тут працюють відповідні кафедри при університетах, створено тюркологічні центри з вивчення османських документів. Таке поживлення дослідницької діяльності було пов'язане з певним покращенням доступу істориків до турецьких архівів, їх упорядкуванням та загальним зацікавленням османською тематикою.

Мета статті – подати стислий огляд документальних зібрань та наукових досліджень істориків – вихідців із української діаспори й зарубіжних авторів, що досліджували історію України XV–XVII ст. на основі османських, татарських та інших джерел. З'ясувати тематику їх наукових пошуків та результати.

До вивчення й публікації документів османських і татарських архівів долучилися такі науковці українського походження, як Омелян Прицак [12], Віктор Остапчук [36–38], Любомир Гайда [44], а із зарубіжних – польський історик і археограф Даріюш Колодзейчик [34], французькі дослідники Шанталь Лемерсьє-Келькеже [6], Олександр Беннінгсен [23], Мігня Беріндей [24], американський історик Алан Фішер [26–31] та ін.

Актуальною є також проблема організації наукових центрів за рубежом. Окремі питання наукового українознавства в зарубіжних країнах уже ставали предметом досліджень сучасних істориків. Так, науковий доробок вчених діаспори розглянуто в працях Олени Артемчук [1], Юрія Кочубея [5], Олени Мавріної [7], Віктора Остапчука [9], Омеляна Прицака [15], Таїсія Сидорчук [16], Марини Цинової [21], Олексія Яся [22] та ін.

У зарубіжних країнах османська документальна спадщина, дотична до історії України, активно й систематично вивчалася у Німеччині, Польщі, Чехії, Франції, США, Канаді та інших країнах. Із огляду на обмежений об'єм статті зупинимося на джерелознавчих студіях османських документів, здійснених американськими і французькими вченими. У Франції вивчення документів у турецьких архівах проводили співробітники Французького національного центру наукових досліджень за програмою "Аналіз і публікація документів османського архіву" під керівництвом Олександра Беннінгсена. У США над османськими джерелами успішно працювали вчені Українського наукового інституту Гарвардського університету, діяльність якого була пов'язана з ім'ям знаного сходознавця Омеляна Йосиповича Прицака (1919–2006).

Як відомо, в умовах радянського режиму традиції А. Ю. Кримського в Україні мати продовження не могли, певну компенсаторну роль відігравали науковці українського походження в діаспорі. Це насамперед сам Омелян Прицак, видатний алтаїст і тюрколог, професор Гарвардського університету (США), тюрколог Михайло Ждан, вихованці Омеляна Йосиповича – Орест Субтельний, Любомир Гайда, Віктор Остапчук, Франк Сисин та ін. Продовжував свої сходознавчі дослідження в еміграції і відомий тюрколог В. Дубровський, у Туреччині працювали кримськотатарські вчені (Джафер Сайда-мет Киример, Абдулла Зіхні Соисал, Халіл Іналджик [5, 13–14; 21, 229] та ін.

Основною цариною наукових зацікавлень Омеляна Прицака в перші повоєнні роки були арабсько-турецькі джерела історії Східної Європи, історико-мовознавчі дослідження з тюркології. У 1948 р. еміграційне НТШ опублікувало статтю О. Прицака про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною 1648 р., у якій автор проаналізував повідомлення турецького літописця Мустафи Наїми про події в Україні [11, 139; 13; 18; 43].

У 1951 р. О. Прицак відбув у свою першу подорож до Туреччини, щоб взяти участь у Міжнародному Конгресі Сходознавців. Із того часу він часто брав активну участь у фахових міжнародних конгресах. Під час XXII міжнародного конгресу сходознавців, який проходив 15–22 вересня 1951 р. у Стамбулі, вчений познайомився із багатьма турецькими науковцями. Результатами його п'ятдесятирічної співпраці із турецькими колегами стали десятки наукових праць, міжнародні форуми, друковані видання та майже сотня листів від турецьких вчених [19; 16]. На початку 50-х років XX ст. науковець продовжує студії османських джерел. Саме в цей час він більш ґрунтовно досліджує тему українсько-османського воєнного союзу, яку вчений докладно висвітлює у своїй новій статті "Перший українсько-турецький союз 1648 р.", що виходить у світ у 1953 р. в журналі міжнародного сходознавчого товариства "Oriens" [13; 41; 14, 178, 185].

Від 1961 р. О. Прицак – професор тюркології в Університеті у Сієтлі (Вашингтон, США), а від 1964 р. – професор загального мовознавства і тюркології в Гарвардському університеті (м. Бостон, США), від 1968 р. він викладає українознавчі дисципліни та організує українські студії. З 1968 р. вчений є головою Комітету українських студій. У 1973 р. О. Прицак засновує Гарвардський український дослідний інститут та Українські кафедри у Гарвардському університеті, забезпечуючи їхнє існування відповідними фондами. Започатковує кілька археографічних серій у Гарварді, розпочинає видавати пам'ятки старого українського письменства середньовічної доби. Директором інституту О. Прицак залишається до 1989 року, до повернення в Україну [4, 26; 2, 845; 17, 180].

Створений Омеляном Прицаком Український науковий інститут Гарвардського університету займав важливе місце серед науково-освітніх організацій США 60–80 рр. XX ст. Створення центрів українознавства в інших країнах було одним з реальних механізмів повернення і відродження історичної пам'яті української нації та інтеграції її у світове співтовариство. [21, 225–226].

Масштабною була й видавнича діяльність вченого. Вона пов'язана з виходом наукового журналу "Harvard Ukrainian Studies" ("Гарвардські українознавчі студії"), де українські та закордонні автори

висвітлюють проблеми української історії, мови, літератури та інших гуманітарних дисциплін. Окрім того, видання друкує численні рецензії та історичні документи [1, 214]. Починаючи з 1977 р. Омелян Прицак разом з Ігорем Шевченком – головний редактор "Harvard Ukrainian Studies", одночасно він очолює й Міжнародну асоціацію для дослідження джерел з історії України та країн Чорномор'я XV–XVIII ст., що від 1981 р. розпочала видавничу діяльність. У цей же час О. Прицак готує велику працю "Походження Русі" в п'яти томах англійською мовою, перший том якої вийшов у 1981р. (в Україні перевидано перші два томи в 1997 і 2003 рр.) третій том цього дослідження саме про східні джерела поки що не опублікований. У 1991–1993 рр. вдалося оновити деякі давніші проекти, зокрема видання "Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries" ("Студії османських документів, що стосуються України та чорноморських країн") [4, 26; 5, 18].

На початку 90-х років О. Прицак знову повертається до вивчення османських документальних та розповідних (наративних) джерел. Вчений проаналізував такі османські джерела, як "Історія тисячі років". Праця написана з нагоди закінчення першого тисячоліття мусульманської ери 1592 р., розглянув "Фезлеке" (продовження) хроніки (Таріх-і) історика і географа Кятіба Челебі (помер 1657 р.), що охоплює 1582–1654 рр. Літопис османського державного історіографа Мустафи Наїми (1617–1703). Його історія обіймає 1592–1660 рр. Цінним у цьому творі є щоденник трьох кримських походів в Україну: двох – Іслам Гірея III (1648, 1649) та одного, вчиненого калгою (престолонаслідником) восени 1649 р. У творі є чимало фактографічної інформації про Україну [14, 177–178].

Отже, організаторська і наукова діяльність Омеляна Прицака значно активізувала вивчення османських джерел, особливо тих, що були пов'язані з Україною. Це сприяло відкриттю та введенню до наукового обігу нової джерельної інформації про Україну.

Та не тільки у США велися дослідження османських джерел. На початку 60-х років XX ст. у Франції вельми результативно працював колектив істориків під керівництвом сходознавця Олександра Бенінгсена (1913–1988). До складу цієї групи на початку 60-х років XX ст. входили Мігня Беріндей, Жіл Вайштайн, Пертев Боратав, Ділек Десев, Шананталь Лемерсьєж-Келькеже. Вчені опрацьовували цікаві знахідки з археографічних експедицій в стамбульських архівах. Їх увагу привертала Кримське ханство, козацтво, міжнародні відносини, торгівля у Північному Причорномор'ї та інші теми. Колектив видав два важливі томи документів зі стамбульського музейного архіву палацу Топкапи, один із них містить документи про Кримське ханство XV–XVIII ст., він має назву "Кримське ханство в Архіві музею палацу Топкапи" [35; 9, 98].

Для публікації османських джерел про Кримське ханство згадана група науковців застосувала свій спосіб відбору матеріалу для перекладу. Опрацьовуючи наративні матеріали – звіти воєначальників і урядовців, укази султанів і візирів, дипломатичний епістолярій та інші джерела – вчені здійснювали повний переклад тільки найважливіших документів. Для інших робили лише частковий переклад, в якому оминали урочисті й ділові формули. Для менш важливих документів подавали тільки резюме змісту, повнота яких залежала від важливості тексту. Для деяких документів зазначалася лише їхня наявність, місце збереження та коротке посилання на зміст. Такий (реґестовий. – І. Т.) підхід у виборі документів був ефектний але суб'єктивний. Однак давати повне видання усіх матеріалів означало б розтягнути публікацію збірника на невизначений час [9, 107].

Згідно з програмою Французького національного центру наукових досліджень "Аналіз і публікація документів оттоманський архівів" під керівництвом О. А. Беннінгсена значну пошуково-дослідницьку роботу здійснено істориком Шанталь Келькеже.

Дослідниця опрацьовувала турецькі документи, пов'язані з діяльністю князя Дмитра Вишневецького, зокрема із його походами в турецькі володіння. Результатом її пошуків була історична розвідка "Литовський кондотьєр XVI ст. – князь Дмитро Вишневецький і утворення Запорізької Січі за даними оттоманських архівів". Шанталь працювала із документами збірки "Реєстри важливих справ" ("Мюгіме дефтерлері"). За спостереженнями історика нез'ясованою залишається хронологія подій від січня 1558 р. до червня 1559 р., бо в османських архівах, поки що не знайдено документів за цей період, а російські джерела суперечливі й неточні. Османські документи дають змогу документувати діяльність Д. Вишневецького від весни 1559 р. [6]. Але результати вивчення османських документів французькою дослідницею – це вже тема окремої розвідки.

Тим часом сходознавчі дослідження та публікацію османських джерел продовжують вчені згаданого вже Українського наукового інституту Гарвардського університету. Вони готують збірник документів з історії Молдавії і Волощини доби Сулеймана I Пишного (1520–1566). Книга друга цієї збірки відкриває серію археографічних публікацій відомих під назвою "Вивчення османських документів про Україну і чорноморські країни", що виходила під редакцією відомого українського тюрколога Омеляна Прицака. Третій і четвертий томи цього зібрання присвячені українсько-турецьким відносинам другої половини XVI ст. та діяльності Д. Вишневецького [3, 24–25].

Козацьким війнам присвячені перші два томи монографії істориків Юрія Гаєцького та Олександра Барана, у третьому передбачалася публікація архівних документів. Праця вийшла в другій серії "Записок ЧСВВ" у Римі в 1669 і 1983 роках. Третій том, мабуть, ще не виданий [25; 45].

Варто відзначити й спільну працю американських і французьких учених щодо підготовки і видання османських джерел з історії України. У жовтні 1981 року на симпозіумі в Гарварді (США) в Українсь-

кому науковому інституті гарвардського університету (УНІГУ), присвяченому османським джерелам про Україну, було вирішено, що Український науковий інститут Гарвардського університету разом із французькими вченими будуть спільно публікувати османські джерела. На цьому форумі було запропоновано два проекти: підготовка й видання османських дефтерів (реєстрів), що стосуються Поділля й науковий переклад османського літопису Сілігдара, важливого джерела для історії України другої половини XVII ст. Початком цього проекту був вихід ще в 1978 році в Парижі першого тому "Кримський ханат..." (Le Khanat de Crimée). З американського боку започатковано нову серію "Studien in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries" ("Вивчення османських документів, що стосуються України і країн Чорного моря"). Міжнародний комітет очолив Омелян Пріцак. До його складу увійшли відомі орієнталісти О. Бенінгсен, Ж. Вайштайн, Г. Іналджик, останній підготував і видав найдавніший османський реєстр із Північного Причорномор'я – кримського порту Кафи. Ідеться про видання турецьким істориком Халілом Іналджиком митних книг Кафи за 1486–1490 рр. [9, 98–99, 109; 35; 33].

У 1982 році у шостому томі гарвардських українознавчих студій з'явилася стаття В. Остапчука "Публікація документів Кримського ханату із архіву Топкапи: нові джерела для історії Чорноморського басейну". Поява цієї праці була зумовлена виходом у світ 1978 року згадуваної уже ґрунтовної джерелознавчої праці колективу французьких османістів Le Khanat De Crimée [36; 23].

Дослідження французьких орієнталістів стало результатом багаторічної (близько 20 років) праці паризьких палеографів та істориків. До збірки "Кримський ханат..." увійшли підібрані й опрацьовані цією групою документи, що стосувалися історії Кримського ханату і збереглися в архіві музею палацу Топкапи – першої резиденції османських султанів у Стамбулі. Це як оригінали листів у Османську Порту від кримських ханів, так і копії, зроблені османськими писарями, звіти османських чиновників у Крим та інші документи [7, 90].

У першій половині 80-х років XX ст. археографічна діяльність згаданої вище групи османістів над минулим Кримського ханства почала затухати. Роботу продовжували лише Мігня Беріндей та Жіл Вайштайн, вони готували до друку цінний том османських та італійських документів про Дмитра Вишневецького та козацтво другої половини XVI ст. Діяльність цих дослідників дала добру уяву про вартість османських архівних матеріалів для вивчення політичної історії та господарського життя Північного Причорномор'я, започаткувала систематичне опрацювання османських архівних джерел про цей регіон [9, 98].

Цінним джерелом демографії та топографії є матеріали податкового реєстру населення Поділля з часів османського панування на Поділлі, видані вченим Українського наукового інституту Гарвардського університету Даріюшем Колодзейчиком [34]. Ця праця готувалася в рамках наукової програми "Чорноморської комісії" (створена 6. 06. 1994 р.) для вивчення й публікації східних джерел з історії України за участю вчених Українського наукового інституту Гарвардського університету, Інституту сходознавства та Інституту української археографії, яка передбачала повне видання османського переписного реєстру Поділля 1681 р. [10, 203–204].

Вартісними є також документальні студії наукового співробітника Українського наукового інституту, відомого сходознавця українського походження Віктора Остапчука. Дослідник опрацював і видав один із турецьких наративів із жанру так званого ґазаватнаме (опис двосторонніх воєн, рейдів на ворожу територію), у якому детально описано ґазанами, тобто розповідь про одну війну, а саме похід Галілія Паші у 1621 р. проти козаків [39].

Оскільки ґазаватнаме створювалися власне учасниками подій, то військові походи й війни описані в них дуже докладно. Тому такі твори вважаються історичними документами. Частина ґазаватнаме перекладена європейськими мовами. Зокрема на французьку, разом із примітками і критикою, перекладено твір, у якому описується захоплення турецьким військом паші Кара Мустафи у 1678 р. українського міста Чигирин [8, 219, 222–223].

Американський османіст Любомир Гайда в рамках спільного українсько-американського проекту згадуваної уже "Чорноморської комісії" здійснив повне видання двох "хронік святої війни" (gazaname) про похід Османських військ на Чигирин у 1678 році [9, 99; 10, 204].

Цінними є також праці В. Остапчука, присвячені османським походам проти запорозьких козаків і Кримського ханства (1627, 1628 рр.). Його дослідження засновані на матеріалах канцелярії головнокомандувача турецької армії (реєстри указів, військові реєстри, витрати на оборону північно-чорноморських фортець та ін.). На думку вченого, "через важко доступний характер османських документів надзвичайно важливо публікувати якнайбільше факсиміле документів, для яких подається повний або частковий переклад" [9, 99, 107]. Такий підхід до публікації джерел був застосований сходознавцем В. Остапчуком й під час підготовки інших османських джерел та документальних збірок з історії Кримського ханства [36, 37–40].

Важливим археографічним виданням з історії України XVII ст. є публікації османських наративів, здійснені Любомиром Гайдаю, зокрема цінним для української історії другої половини XVII ст. є османський літопис Сілігдара [44].

Вихід у світ у 1977 році згадуваного уже періодичного міжнародного журналу Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS) при Українському науковому інституті Гарвардського університету привернув увагу світової науки до україністики, зробив можливим надати світового рівня комплексу гуманітарних і

суспільних наук про Україну. На сторінках цього часопису з'являються дослідження та публікації джерел, які висвітлюють розвиток відносин між козаками та Османською державою і представлені працями М. Беріндея, В. Остапчука, А. Рієлдмаєра [7, 86; 24; 36; 42] та інших дослідників.

До співпраці з журналом *Harvard Ukrainian Studies* був запрошений відомий дослідник історії кримських татар професор історії Мічиганського університету А. Фішер. В 70-ті роки вийшла ціла низка його праць, присвячених історії розвитку взаємовідносин держав Причорномор'я, в тому числі і Кримського ханату. Відомими є праці історика, в яких досліджуються торгівля і работоргівля в басейні Чорного моря [26, 27].

У 1978 р. з'явилося дослідження А. Фішера "Кримські татари", в якому автор спробував синтезувати і узагальнити здобутки історичної науки у цій галузі й уперше зробив короткий аналіз історичного шляху кримських татар [7, 88; 27].

Важливе значення для подальших пошуків в турецьких архівах мала праця згадуваної уже групи французьких орієнталістів на чолі з А. Беннігсеном, присвячена документам з історії Кримського ханату з архіву Топкапи. Ця праця привернула увагу багатьох дослідників історії Східної Європи, в тому числі А. Фішера, до документів, що знаходилися в турецьких архівах [7, 89].

Алан Фішер попередньо опрацював документи, які знаходяться в архіві Башбаканлик у Стамбулі (архіві Прем'єр-міністра), і несуть у собі інформацію про фінансові та адміністративні справи в Криму. Результатом цієї праці став виданий ним покажчик до документів, що стосуються провінції Кефе в цьому архіві [28].

Дослідження А. Фішера представлене в Гарвардських українознавчих студіях базувалося на двох переписах, які були проведені османською адміністрацією в провінції Кефе в першій половині XVI століття. Цікавим є міркування автора, яке дійсно підтверджується даними перепису, про те, що не існує відомостей про так званий "примусовий" процес переходу в іслам, тому економічний і соціальний тиск на немусульманське населення робив перехід в іслам дуже привабливим (наприклад, невільники, якими володіли немусульмани, оподатковувались, тоді як раби, що належали мусульманам, навіть не були внесені в перепис, оскільки не підлягали оподаткуванню) [7, 89-90].

Вартують уваги й інші напрацювання американського османіста Алана Фішера з історії Кримського ханства та його археографічні публікації з історії Криму. Загалом на сторінках Гарвардських українознавчих студій були представлені дослідження, що висвітлювали різні проблеми ранньої історії Кримського ханату кінця XV – середини XVI століття, публікувалися документальні матеріали демографічного характеру й фінансові, стосовно провінції Кефе [29; 30; 32; 7, 90] та ін.

Як зазначила дослідник Олена Мавріна, "за період з 1977 по 1991 рр. на сторінках Гарвардських українознавчих студій з'являлися праці, в яких досліджувалася і пізня історія Кримського ханату, як наприклад, "Коментарі до трьох листів хана Іслам-Гірея до Порти (1651)". Та з початку 90-х років загальна кількість сходознавчих публікацій, з акцентом на українознавчу тематику, помітно зменшилася. Дослідження з османістичної проблематики стали поодинокими, а з кримськотатарської історії не з'являються зо- всім [7, 91].

Однак джерелознавчі студії з українознавства продовжуються в інших країнах, зокрема в Канаді. Тут центром вивчення османської документальної спадщини є університет у місті Торонто, де від 1999 р. на факультеті Цивілізацій Близького та Середнього Сходу працює учень Омеляна Прицака – професор (з 2004 р.) Віктор Остапчук. Доктор Остапчук сьогодні вивчає документи військового флоту Османської імперії, дотичні історії України. Серед документів османських архівів є багато матеріалів, що стосуються боротьби турків із козаками, як, наприклад, звіти керівників османського флоту на Чорному морі, та ватажків Очаківського гарнізону. Ці джерела повідомляють про надзвичайну відвагу та військову вмілість козаків, їх здатність воювати малими силами та навіть у зимових умовах, що дивувало їх значно численніших турецьких противників. Сьогодні учений продовжує працю над проблемою "Козацька доба крізь призму османських архівів". А історик Марина Кравець досліджує судові реєстри Кримського ханату, як джерело з історії України [20].

У цьому зв'язку слід також згадати й про знахідки та відкриття турецьких історичних джерел в Криму. Вартісним документальним матеріалом з історії України XVII–XVIII ст. є, зокрема, реєстри османських актових книг типу сіджіл, ведених місцевими кадіями в 1608–1750 рр., всього 59 книг. У цих книгах містяться записи судових справ, майнові заповіти, розпорядження центрального уряду тощо. Ці матеріали дивом уціліли, оскільки були призначені на спалення під час депортації кримських татар у травні 1944 р. Їх виявив у 1994 році турецький історик Халіл Інальджик у бібліотеці імені Ісмаїла Гаспринського в Сімферополі. Згадані джерела відклалися у вигляді фотокопій, а оригінали цих матеріалів, імовірно зберігаються у Сакт-Петербурзі. Ця знахідка має важливе значення для вивчення історії Кримського ханату та османської присутності в Північному Причорномор'ї [10, 204].

Отже, пошукова діяльність зарубіжних науковців у османських архівах та публікація віднайдених джерел переконливо засвідчують наявність значної кількості документів, які стосуються минулого України. Фактичний матеріал, почерпнутий із цих джерел, цікавий своєю новизною, здатністю доповнити або спростувати усталені положення, що стосуються військової діяльності козаків проти турків і татар. Завдяки праці зарубіжних сходознавців введено до наукового обігу сотні турецьких документів османської доби, які сприяють розширенню горизонтів наукових досліджень з історії України XVI–XVII ст. Османські й татарські джерела також дають змогу здійснити певні уточнення біографічних відомос-

тей про козацьких керманичів того часу, зокрема князя Дмитра Вишневецького. У перспективі не зайвою була б археографічна експедиція до Стамбула невеликого колективу вітчизняних сходознавців з метою виявлення і вивчення турецьких джерел, у яких є відомості про Україну.

Література

1. Артемчук О. І. Українські студії в Гарварді: історія та перспектива / Артемчук О. І. // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка : збірник наукових праць. – Львів, 2001. – Вип. 21. – С. 212–217.
2. Гирич І. Б. Прицак Омелян Йосипович (1919–2006) : / І. Б. Гирич // Український археографічний щорічник / ред. кол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, О. Маврін [та ін.]. – К., 2007. – Вип. 12 : Нова серія. – С. 845–848.
3. Дашкевич Я. Р. Тюркские источники об Украине XVI–XVII вв.: актуальные аспекты публикаций / Я. Р. Дашкевич // Советская тюркология. – 1990. – Баку. – № 4. – С. 20–30.
4. Дашкевич Я. Р. Омелян Прицак: життя і творчість – творчість і життя / Я. Р. Дашкевич // Вісник НТШ : інформаційне видавництво / Світова Рада Наук. т-ва імені Шевченка. – Львів, НТШ, 2010. – № 43. – С. 25–27.
5. Кочубей Ю. М. Академік Омелян Прицак і відродження українського сходознавства / Ю. М. Кочубей // Східний світ. – 2008. – № 3. – С. 13–21.
6. Лемерсьє-Келькеже Шанталь. Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным османских архивов / П. Шанталь // Франко-русские экономические связи. – Москва; Париж, 1970. – С. 47–50.
7. Мавріна О. С. До проблеми дослідження історії Кримського ханату кінця XV–XVI ст. : (за матеріалами Harvard Ukrainian Studies) / О. С. Мавріна // Східний світ. – 2004. – № 1. – С. 86–92.
8. Озуйгун Алі Риза. Жанр ғазаватнаме в турецькій літературі: матеріали Другого Всеукраїнського круглого столу / А. Р. Озуйгун // "Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар". – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – С. 218–224.
9. Остапчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики / В. Остапчук // Український археографічний щорічник. Вип. 1. – Т. 4. / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 94–112.
10. Остапчук В. Османістика в Інституті сходознавства / Остапчук В. // Східний світ. – 1994. – № 1-2. – С. 203–204.
11. Портнов А. В. Омелян Прицак – історик модерної України / А. В. Портнов // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. – Київ-Львів : Критика. – 2007. – Число 12. – С. 137–148.
12. Прицак О. Й. Союз Хмельницького з Туреччиною / Прицак О. Й. – Мюнхен: Заграва, 1948. – Т. 156. – С. 143–160.
13. Прицак О. Й. Союз Хмельницького з Туреччиною / О. Й. Прицак // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка: В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948) : зб. / За ред. Б. Крупницького. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. 156. – С. 143–160.
14. Прицак О. Й. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / О. Й. Прицак // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–186.
15. Прицак О. Й. Мій шлях історика / О. Й. Прицак // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / АН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії; Український науковий інститут Гарвардського університету. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 61–78.
16. Сидорчук Т. М. Наукові взаємини Омеляна Прицака з вченими Туреччини (за матеріалами особового архіву О. Прицака в Національному університеті "Києво-Могилянська академія") / Т. М. Сидорчук // XVI Сходознавчі читання А. Кримського: тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 11 жовт. 2012 р. / Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – К., 2012. – С. 63–65.
17. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліографічний словник / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк ; редкол. : Матвеева Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. – 260 с.
18. Туранли Ф. Г. Г. Тюркські джерела до історії України / Наук. ред. Я. Дашкевич. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Туранли Ф. Г. Г. – К. : Вид-во Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К. : 2010. – 368 с.
19. Хемич С. І. Фонд Катедри Українознавства / Хемич С. І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-69816.html>.
20. Члени НТШ Канади в науці. Програма і матеріали конференції 11 грудня 2010 року в Торонто // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ntsh.ca/ntsh/wpcontent/uploads/2010/05/NTSh_Conference_2010.
21. Цінова М. В. До питання про становлення українознавства в Гарвардському університеті / М. В. Цінова // М. В. Цінова // Інтелекція і влада. – 2010. – Вип. 19. – С. 225–232.
22. Ясь О. В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / О. В. Ясь; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 19 с.
23. Benningsen, Alexandre, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemerrier-Quelquejey Le Khanat De Crimée – dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. Paris- La Haye: Ecole Des Hautes Etudes En Sciences Sociales, 1978. – 458 p.
24. Berindei M. La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues, 1600–1637 // HUS. – 1977. – Vol. I. – 273 p.
25. Gajecy George and Baran Alexander. The Cossacks in the Thirthy Years War / G. Gajecy, A. Baran. – Volume 1: 1619–1624. – Rome: PP. Basilani, 1969. – 140 p.
26. Fisher Alan. Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / Fisher Alan. // Jahrb-cher f-r Geschichte Osteuropas. – Vol. 21, no. 2. – 1973. – P. 161–174.
27. Fisher Alan. The Crimean Tatars / Fisher Alan. – Stanford, Hoover Institution Press, 1978. – 264 p.
28. Fisher Alan. Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilayet / Fisher Alan // The Maliyeden Mudevver Fond in the Basbakanlik Arsivi in Istanbul, Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – Volume XIX. – № 1-2. – 1978. – P. 191–205.
29. Fisher Alan. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations / Fisher Alan. // Harvard Ukrainian Studies. – Volume III/IV, 1979–1980. – P. 215–226.

30. Fisher Alan. The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century/ Fisher Alan. // Harvard Ukrainian Studies. – Volume 1. – 1981. – P. 135–170
31. Fisher Alan. The Crimean Tatars. Studies of Nationalities in the USSR / Fisher Alan. – Hoover : Hoover Institution edition, 1987 – 253 p.
32. Fisher Alan. Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars by Alan Fisher. – Istanbul: The Isis Press, 1998. – 200 p.
33. Inalcik Halil. The Customs Registry of Caffa (1487–1490). Cambridge: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilization / Ukrainian Institute, 1995. – 201 p.
34. Kolodziejczyk D. The Ottoman survey register of Podolia (ca.1681) – Defter-i mufassal-i eyalet-i Kamanice : Harvard university press, 2004. – 362 p. – (Cepia: Studies in Ottoman documents pertaining to Ukraine and the Black Sea countries / Harvard univ., Ukr. research institute; Nation. acad. of sciences of Ukraine, Inst. of oriental stud; Ed. board: H. Inalcik a.o. – Volume. 3. – Part 2).
35. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi / presente par A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Desai, Ch. Lemerrier-Quelquej. Paris-La Haye: Mouton editeur, E.H.E.S.S., 1978 – 458 p.
36. Ostapchuk Victor. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayi: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. – Volume 6. – 1982. – P. 500–528.
37. Ostapchuk Victor. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A document from the Ottoman archives // Harvard Ukrainian Studies. Volume 8. – 1984. – P. 453–473. – [co-authored with András Riedlmayer].
38. Ostapchuk Victor. Five documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman defense of the Black Sea against the Cossacks (1639). – Journal of Turkish Studies. – Volume 11. – 1987. – P. 49–104.
39. Ostapchuk Victor. An Ottoman gazanama on Halil Pasha's naval campaign against the Cossacks (1621) / V. Ostapchuk // Harvard Ukrainian Studies. – Volume 14. – № 3-4. – December 1990. – P. 482–522.
40. Ostapchuk Victor. Long-Range Campaigns of the Crimean Khanate in the Mid-Sixteenth Century // Journal of Turkish Studies. – Volume 29. – 2004. – P. 75–99.
41. Pritsak O. J. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) / O. J. Pritsak // Oriens. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – S. 266–298.
42. Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // HUS. – Vol. VIII. – 453 p.
43. Senai, Kirimli Hacı Mehmet. Historia Chana Islam Geraja III [Tekst turecki wydał, przełożył i opracował Zygmunt Abrahamowicz; uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Gorka i Zbigniew Wojcik; pod red. naukową Zbigniewa Wojcika]. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1971. – 203 p.
44. Silahdâr. Fındıklılı Mehmed Ağa, Silahdâr Tarihi, C. II. – İstanbul, 1928. – 311 sr.; Silahdar Fındıklılı Mehmet Aga (1658–1723). İstanbul : Devlet Matbaası, 1928. – (Series: Turk Tarih Encumeni Kulliyati No. 10, 14. Ottoman history, 16–19 th centuries).
45. The Cossacks in the Thirty Years War. – Volume 2: 1625–1648. – Rome: PP. Basilani, 1983. – 124 p.

References

1. Artemchuk O. I. Ukrainski studii v Harvardi: istoriia ta perspektyva /Artemchuk O. I. // Visnyk Lvivskoho universytetu im. Ivana Franka : zbirnyk naukovykh prats. – Lviv, 2001. – Vyp. 21. – S. 212–217.
2. Hyrych I. B. Pritsak Omelian Yosypovych (1919–2006) : / I. B. Hyrych // Ukrainnyi arkhoeogra fichni shchorichnyk / red. kol. : P. Sokhan, Ya. Dashkevych, O. Mavrin [ta in.]. – K., 2007. – Vyp. 12 : Nova seriia. – S. 845–848.
3. Dashkevich Ya. R. Tyurkskie istochniki ob Ukraine XVI–XVII vv.: aktual'nye aspekty publikatsiy / Ya. R. Dashkevich // Sovetskaya tyurkologiya. – 1990. – Baku. – № 4. – S. 20–30.
4. Dashkevych Ya. R. Omelian Pritsak: zhyttia i tvorchist – tvorchist i zhyttia / Ya. R. Dashkevych // Visnyk NTSh : informatsiine vydavnytstvo / Svitova Rada Nauk. t-va imeni Shevchenka. – Lviv, NTSh, 2010. – № 43. – S. 25–27.
5. Kochubei Yu. M. Akademik Omelian Pritsak i vidrodzhennia ukrain skoho skhodoznavstva / Yu. M. Kochubei // Skhidnyi svit. – 2008. – № 3. – S. 13–21.
6. Lemers'e-Kel'kezhe Shantal'. Litovskiy kondot'er XVI v. – knyaz' Dmitriy Vishnevetskiy i obrazovanie Zaporozhskoy Sechi po dannym ottomanskikh arkhivov /L. Shantal' // Franko-russkie ekonomicheskie svyazi. – Moskva; Parizh, 1970. – S. 47–50.
7. Mavrina O. S. Do problemy doslidzhennia istorii Krymskoho khanatu kintsia XV–XVI st. : (za materialamy Harvard Ukrainian Studies) / O. S. Mavrina // Skhidnyi svit. – 2004. – № 1. – S. 86–92.
8. Ozuigun Ali Ryza. Zhanr gazavatname v turetskii literaturi: materialy Druhooho Vseukrainskoho kruhloho stolu /A. R. Ozuigun // "Problemy osvity tiurkomovnykh narodiv Ukrainy: hahauziv, urumiv, karaimiv, krymchakiv i krymskykh tatar". – K. : Vydavnycho-polihrafichniy tsentr "Kyivskiy universytet", 2010. – S. 218–224.
9. Ostapchuk V. Problemy i perspektyvy rozvytku ukrainskoi osma nistyky / V. Ostapchuk // Ukrainnyi arkhoeogra fichni shchorichnyk. Vyp. 1. – T. 4. / P. S. Sokhan (hol. red.) ta in. – K. : Naukova dumka, 1992. – S. 94–112.
10. Ostapchuk V. Osmanistyka v Instytuti skhodoznavstva /Ostapchuk V. // Skhidnyi svit. – 1994. – № 1-2. – S. 203–204.
11. Portnov A. V. Omelian Pritsak – istoryk modernoi Ukrainy /A. V. Portnov // Ukraina moderna. Standarty nauky i akademichne seredovyshche. – Kyiv-Lviv : Krytyka. – 2007. – Chyslo 12. – S. 137–148.
12. Pritsak O. Y. Soiuz Khmelnytskoho z Turechchynoiu/ Pritsak O. Y. – Miunkhen: Zahrava, 1948. – T. 156. – S. 143–160.
13. Pritsak O. Y. Soiuz Khmelnytskoho z Turechchynoiu / O. Y. Pritsak // Zapysky naukovohto tovarystva im. T. Shevchenka: V 300-littia Khmelnychchyny (1648–1948) : zb / Za red. B. Krupnytskoho. – Miunkhen : Zahrava, 1948. – T. 156. – S. 143–160.
14. Pritsak O. Y. Shche raz pro soiuz Bohdana Khmelnytskoho z Turechchynoiu / O. Y. Pritsak // Ukrainnyi arkhoeogra fichni shchorichnyk. Nova seriia. – K., 1993. – Vyp. 2. – S. 177–186.

15. Pritsak O. Y. Mii shliakh istoryka / O. Y. Pritsak // *Istoriiosofiia ta istoriohrafiiia Mykhaila Hrushevskoho* / AN Ukrainy. Arkheohrafichna komisiia, Instytut ukrainskoi arkheohrafii; Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu. – K.; Kembriidzh, 1991. – S. 61–78.
16. Sydorchuk T. M. Naukovi vzaiemyny Omeliana Pritsaka z vchenymy Turechchyny (za materialamy osobovoho arkhivu O. Pritsaka v Natsionalnomu universyteti "Kyievo-Mohylianska akademiia") / T. M. Sydorchuk // XVI Skhodoznachchi chytannia A. Krymskoho: tezy dop. mizhnar. nauk. konf., m. Kyiv, 11 zhovt. 2012 r. / Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t skhodoznachstva im. A. Yu. Krymskoho. – K., 2012. – S. 63–65.
17. Skhodoznachstvo i vizantolohiia v Ukraini v imenakh: bibliohrafichniy slovnyk / uporiad.: E. H. Tsyhankova, Yu. M. Kochubei, O. D. Vasyliuk ; redkol. : Matvieieva L. V. (holov. red.) [ta in.]. – K. : In-t skhodoznachstva im. A. Yu. Krymskoho NANU, 2011. – 260 s.
18. Turanly F. H. G. Tiurkski dzherela do istorii Ukrainy / Nauk. red. Ya. Dashkevych. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy / Turanly F. H. G. – K. : Vyd-vo Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. – K. : 2010. – 368 s.
19. Khemych S. I. Fond Katedr Ukrainoznavstva /Khemych S. I. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.convdocs.org/docs/index-69816.html>.
20. Chleny NTSh Kanady v nautsi. Prohrama i materialy konferentsii 11 hrudnia 2010 roku v Toronto // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ntsh.ca/ntsh/wpcontent/uploads/2010/05/NTSh_Conference_2010.
21. Tsynova M. V. Do pytannia pro stanovlennia ukrainoznavstva v Harvardskomu universyteti / M. V. Tsynova // M. V. Tsynova // *Intelihentsiia i vlada*. – 2010. – Vyp. 19. – S. 225–232.
22. Yas O. V. Derzhavnytska tradytsiia v ukrainskii zarubizhnii istorychnii nautsi 1945–1991 rr. : Avtoref. dys... kand. ist. nauk : 07.00.06 / O. V. Yas; NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. – K., 2000. – 19 s.
23. Benningen, Alexandre, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemerrier-Quelquej Le Khanat De Crimee – dans les Archives du Musee du Palais de Topkapi. Paris- La Haye: Ecole Des Hautes Etudes En Sciences Sociales, 1978. – 458 p.
24. Berindei M. La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues, 1600–1637 // HUS. – 1977. – Vol. I. – 273 p.
25. Gajecy George and Baran Alexander. The Cossacks in the Thirthy Years War / G. Gajecy, A. Baran. – Volume 1: 1619–1624. – Rome: RR. Basilani, 1969. – 140 p.
26. Fisher Alan. Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries /Fisher Alan. // *Jahrb-cher f-r Geschichte Osteuropas*. – Vol. 21, no. 2. – 1973. – P. 161–174.
27. Fisher Alan. The Crimean Tatars /Fisher Alan. – Stanford, Hoover Institution Press, 1978. – 264 p.
28. Fisher Alan. Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilayet /Fisher Alan // *The Maliyeden Mudevver Fond in the Basbakanlik Arsi in Istanbul, Cahiers du Monde Russe et Soviétique*. – Volume XIX. – № 1-2. – 1978. – P. 191–205.
29. Fisher Alan. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations / Fisher Alan. // *Harvard Ukrainian Studies*. – Volume III/IV, 1979–1980. – P. 215–226.
30. Fisher Alan. The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century/ Fisher Alan. // *Harvard Ukrainian Studies*. – Volume 1. – 1981. – P. 135–170.
31. Fisher Alan. The Crimean Tatars. Studies of Nationalities in the USSR/ Fisher Alan. – Hoover : Hoover Institution edition, 1987 – 253 p.
32. Fisher Alan. Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars by Alan Fisher. – Istanbul: The Isis Press, 1998. – 200 p.
33. Inalcik Halil. The Customs Registry of Caffa (1487–1490). Cambridge: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilization / Ukrainian Institute, 1995. – 201 p.
34. Kolodziejczyk D. The Ottoman survey register of Podolia (ca.1681) – Defter-i mufassal-i eyalet-i Kamanice : Harvard university press, 2004. – 362 p. – (Seriya: Studies in Ottoman documents pertaining to Ukraine and the Black Sea countries / Harvard univ., Ukr. research institute; Nation. acad. of sciences of Ukraine, Inst. of oriental stud; Ed. board: H. Inalcik a.o. – Volume. 3. – Part 2).
35. Le Khanat de Crimee dans les Archives du Musee du Palais de Topkapi / presente par A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Desai, Ch. Lemerrier-Quelquej. Paris-La Haye: Mouton editeur, E.H.E.S.S., 1978 – 458 p.
36. Ostapchuk Victor. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayi: New Sources for the History of the Black Sea Basin // *Harvard Ukrainian Studies*. – Volume 6. – 1982. – P. 500–528.
37. Ostapchuk Victor. Bohdan Xmel'nyk'kyj and the Porte: A document from the Ottoman archives // *Harvard Ukrainian Studies*. Volume 8. – 1984. – P. 453–473. – [co-authored with András Riedlmayer].
38. Ostapchuk Victor .Five documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman defense of the Black Sea against the Cossacks (1639). – *Journal of Turkish Studies*. – Volume 11. – 1987. – P. 49–104.
39. Ostapchuk Victor. An Ottoman gazaname on Halil Pasha's naval cam paign against the Cossacks (1621) / V. Ostapchuk // *Harvard Ukrainian Studies*. – Volume 14. – № 3-4. – December 1990. – P. 482–522.
40. Ostapchuk Victor. Long-Range Campaigns of the Crimean Khanate in the Mid-Sixteenth Century // *Journal of Turkish Studies*. – Volume 29. – 2004. – P. 75–99.
41. Pritsak O. J. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) / O. J. Pritsak // *Oriens*. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – S. 266–298.
42. Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyk'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // HUS. – Vol. VIII. – 453 p.
43. Senai, Kirimli Haci Mehmet. Historia Chana Islam Geraja III [Tekst turecki wydał, przełożył i opracował Żygmunt Abrahamowicz; uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Gorka i Zbigniew Wojcik; pod red. naukową Zbigniewa Wojcika]. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1971. – 203 p.
44. Silahdâr. Findıklılı Mehmed Ağa, Silahdâr Tarihi, C. II. – İstanbul, 1928. – 311 sr.; Silahdar Findıklili Mehmet Aga (1658–1723). İstanbul : Devlet Matbaası, 1928. – (Series: Turk Tarih Encumeni Kulliyati No. 10, 14. Ottoman history, 16–19 th centuries).
45. The Cossacks in the Thirthy Years War. – Volume 2: 1625–1648. – Rome: RR. Basilani, 1983. – 124 p.